

Artur Aleksiejuk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Humanistyczno-religijna pedagogika Siergieja A. Raczyńskiego (1833-1902)

Wprowadzenie

Rozwój pedagogiki jako nauki w znacznym stopniu zależy od tego, w jakim stopniu wiedza i doświadczenia przeszłości zostaną zaadoptowane w teraźniejszości, na ile zostaną wykorzystane w praktyce współczesnej szkoły. W atmosferze poszukiwań nowych form i metod edukowania dzieci i młodzieży, w których zwraca się uwagę na fundamentalne znaczenie dla procesu pedagogicznego relacji nauczyciel-uczeń, nie warto pomijać i nie doceniać tego, co stanowi dziedzictwo poprzednich pokoleń. Nie chodzi tutaj również o to, aby idealizować przeszłość. Diagnozą typu: «kiedyś było lepiej, a teraz jest gorzej» lub «dawniej młodzież była lepsza niż dziś» nie tylko brak obiektywności, lecz stanowią one raczej przejaw obcego chrześcijaństwu subiektywistycznego pesymizmu i deficytów formułujących je osób. Właśnie w tym kontekście działalność pedagogiczna postaci i poglądy pedagogiczne Siergieja Raczyńskiego wydają się być warte przypomnienia, zwłaszcza, że w tym roku przypada 185. rocznica jego urodzin.

Celem niniejszej publikacji jest więc przybliżenie polskiemu czytelnikowi poglądów i głównych kierunków refleksji pedagogicznej Siergieja Raczyńskiego – jednego z najbardziej znanych rosyjskich pedagogów końca XIX wieku. Oprócz prezentacji jego konceptu pedagogicznego autor artykułu stawia przed sobą zadanie polegające na odnalezieniu w jego dziełach passusów odnoszących się do wymagań stawianych przez Raczyńskiego wobec nauczycieli, postrzegania przez niego roli pedagoga w procesie wychowania i edukacji oraz jego misji w środowisku lokalnym. Zapatrywania tego obdarzonego niezwykłą charyzmą, talentem wychowawczym i zmysłem nauczycielskim pedagoga mogą okazać się szczególnie cenne w kontekście aktualnie prowadzonej debaty na temat jakości pracy nauczyciela. Autor uznał

także za celowe wskazanie na niektóre istotne wątki z biografii pedagoga, które w jego ocenie miały znaczący wpływ na obranie przez Raczyńskiego takiej, a nie innej drogi życiowej. W celu realizacji powyższych zamierzeń badawczych autor zdecydował się na przyjęcie strategii metodologicznej polegającej na skorzystaniu z niektórych elementów metody fenomenograficznej w powiązaniu z metodą analizy źródeł pisanych, do których, oprócz pozycji autorstwa Raczyńskiego, zaliczono także nieliczne rosyjskojęzyczne opracowania na temat jego działalności pedagogicznej. Wśród nich brak jest opracowań polskojęzycznych. Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą uzupełnienia tej luki.

Początek działalności pedagogicznej Siergieja Raczyńskiego

Siergiej Aleksandrowicz Raczyński (1833-1902) jest uznawany za jednego z najważniejszych przedstawicieli humanizmu religijno-narodowego w rosyjskiej myśli pedagogicznej drugiej połowy XIX wieku. Jego aktywność pedagogiczna miała przede wszystkim charakter praktyczny, więc dorobek pisarski Raczyńskiego, na tle innych współczesnych mu pedagogów, wypada dość skromnie. Obejmuje on kilkanaście artykułów, zbiór listów i notatek. Najbardziej znaczącą pozycją jego autorstwa są *Uwagi o wiejskich szkołach*, które ukazały się w roku 1881 w kilku kolejnych numerach tygodnika *Rus'* (ros. *Русь*)¹, a następnie, już jako publikacja zwarta, zostały dwa lata później wydane w Petersburgu, a potem, w 1891 roku, w Moskwie². Z perspektywy praktyki pedagogicznej niezwykle istotne znaczenie mają notatki Raczyńskiego, które dla celów publikacji nazwał on *Zapiskami wiejskiego nauczyciela*. Pierwotnie zostały one opublikowane w latach 1888-1890 w miesięczniku *Russkij Vestnik* (ros. *Русский вестник*)³, a następnie, razem z *Uwagami o wiejskich szkołach*, ukazały się w Moskwie w roku 1891⁴. Na uwagę zasługuje

¹ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, „Русь”, 1881, nr 45 (19.09.1881), s. 9-11; nr 46 (26.09.1881), s. 14-17; nr 47 (3.10.1881), s. 12-14; nr 48 (10.10.1881), s. 13-16; nr 49 (17.10.1881), s. 15-17; nr 50 (24.10.1881), s. 10-12; nr 51 (31.10.1881), s. 11-12; nr 52 (7.11.1881), s. 16-18; nr 53 (14.11.1881), s. 13-15.

² С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, w: *Сельская школа: сборник статей*, Тип. М. Г. Волчанинова, Москва 1891, s. 1-93. Dalej będę korzystał z wydania moskiewskiego z 1891.

³ С. А. Рачинский, *Из записок сельского учителя*, „Русский вестник”, 1888, nr 11 (199), s. 152-163; 1889, т. 203, nr 8, s. 113-126; 1890, т. 208, nr 5, s. 113-125.

⁴ С. А. Рачинский, *Из записок сельского учителя*, w: *Сельская школа: сборник статей*, dz. cyt., s. 171-217.

także relacja pedagoga pt. *Wyprawa szkolna do pustelni świętego Nila*⁵, która zawiera bardzo wiele cennych obserwacji i wskazówek pedagogicznych.

Działalność pedagogiczną, w założonej przez siebie wiejskiej szkole we wsi Tatiewo, dzięki której stał się postacią znaną w całej Rosji, Raczyński rozpoczął dość późno, bo w wieku 42 lat. Zanim jednak do tego doszło był uznanym i popularnym wśród studentów profesorem Uniwersytetu w Moskwie⁶. Według świadectw jego znajomych, w 1872 roku, z powodów dla nich całkowicie niezrozumiałych, Raczyński nagle opuścił Moskwę i wyjechał na prowincję. Decydując się na ten zaskakujący krok były profesor uniwersytetu miał już jednak w głowie plan założenia szkoły elementarnej dla dzieci wiejskich w swoich dobrach rodowych, do których się udał. Swój życiowy projekt, który wydał się dla jego moskiewskich przyjaciół czystym szaleństwem, a nawet podejrzewano go o załamanie nerwowe⁷, zrealizował trzy lata później, w roku 1875. O motywach swojej decyzji pisał: „Pośród wiejskiej głuszy jesteśmy otoczeni ludźmi. Są oni ciemni i biedni. Pomoc im jest naszą powinnością. Jesteśmy powołani do tego, aby ich oświecać”⁸.

W swoim pragnieniu niesienia kaganka oświaty na wieś Raczyński nie był jednak odosobniony. Podobnie jak wielu postępowych pedagogów z drugiej połowy XIX wieku dostrzegał konieczność reformy rosyjskiego szkolnictwa elementarnego, szczególnie na wsi, którego stan uważał za katastrofalny. Wskazywały na to dane statystyczne, według których 90 proc. mieszkańców wsi było analfabetami⁹. Raczyński należał do grona myślicieli,

⁵ С. А. Рачинский, *Школьный поход в Нилову пустынь*, w: *Сельская школа: сборник статей*, dz. cyt., s. 112-170.

⁶ Raczyński był kierownikiem Katedry Fizjologii Roślin na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu w Moskwie.

⁷ W 1867 roku Raczyński stracił posadę na uniwersytecie z powodu sprzeciwu wobec tendencji ograniczenia autonomii uniwersytetu i wpływu władz politycznych na obsadę stanowisk dydaktycznych.

⁸ С. А. Рачинский, *Из записок сельского учителя*, „Русский вестник”, 1890, nr 5 (208), s. 124.

⁹ Według danych Centralnego Komitetu Statystycznego analfabetyzm wśród ludności wiejskiej w Rosji w pierwszej połowie lat 70. XIX wieku (średnia z 21 guberni) wynosił prawie 95 proc. W latach 80. sytuacja nieco się poprawiła i odsetek tzw. *gramotnych* mieszkańców wsi, czyli mających czytać, pisać i rachować na poziomie elementarnym, zmniejszył się około 5 proc. Według danych statystycznych z tego okresu najwięcej *gramotnych* było w północnych guberniach Rosji: moskiewskiej (20,7 proc.), taurydzkiej (20,5 proc.), petersburskiej (19,7 proc.) i twerskiej (16,8 proc.), zaś najmniej w południowych, głównie na Ukrainie: besarabskiej (3,3 proc.), czernihowskiej (5,3 proc.), połtawskiej (6 proc.), charkowskiej (6,2 proc.). Pod koniec XIX wieku (1897), dzięki zwiększeniu liczby szkół i zaangażowaniu wielu znakomitych pedagogów (m.in. Korfa, Raczyńskiego, Bunakowa, Ilmińskiego) odsetek analfabetów uległ

zdaniem których klucz do przyszłość Rosji leży w rękach ludu. Dlatego dzieło ludowej oświaty, szczególnie prowadzonej w obszarach wiejskich, skąd rekrutuje się także większość robotników w miastach, ma tutaj znaczenie fundamentalne. Działalność edukacyjno-wychowawcza wśród ludności wiejskiej to według Raczyńskiego jedno z najważniejszych zadań państwa. Jego realizacja wymaga jednak zaangażowania ze strony inteligencji, na której spoczywa obowiązek zbudowania na nowo więzi z ludem. Myśl Raczyńskiego w tym względzie jest bardzo bliska idei *poczwiennictwa*¹⁰. W *Uwagach o wiejskich szkołach* Raczyński podkreślał jednak, że większość rosyjskiej inteligencji nie kwapi się do wypełnienia tego zadania i los ludu jej nie interesuje. „Inteligencja – pisał – nie zna ani rosyjskiej wsi ani rosyjskiej szkoły”¹¹. Jeśli zaś cokolwiek czyni w tym zakresie, robi to niedbale i bez zaangażowania, nie starając się rozeznac autentycznych potrzeb i aspiracji prostego ludu. Ponadto inteligencja w znakomitej większości jest niewierząca lub co najmniej obojętna na sprawy wiary i tradycji, a obyczaje i obrzędy ludowe uważa za zabobony. Taka postawa buduje dodatkowe bariery między nią a ludem, gdyż wiara i tradycja ma dla mieszkańców wsi znaczenie fundamentalne oraz stanowią istotny element ich tożsamości i kultury¹². Raczyński uważał, że powszechny wśród ówczesnej rosyjskiej inteligencji nihilizm i ateizm, a także rażąca bierność ze strony duchowieństwa, na tyle pogłębiły podziały społeczne, że Rosja znajdzie się na krawędzi katastrofy. Wydarzenia, do jakich doszło w Rosji w drugiej dekadzie XX wieku pokazały, że jego przewidywania okazały się słuszne.

Powyższe względy, a także druzgocące dane statystyczne, skłoniły Raczyńskiego, podobnie jak wielu innych współczesnych mu pedagogów (m. in. Nikołaj Korf, Fiodor Riozner, Nikołaj Bunakow, Nikołaj Ilmiński) do aktywnego włączenia się w dzieło ludowej oświaty. W jego wspomnieniach znajdujemy opis pewnego zdarzenia, które ostatecznie przekonało go co do konieczności poświęcenia się dziełu edukacji. Pewnego razu, w bliżej

dalszemu zmniejszeniu, średnio o 5-10 proc. Dane z lat 1871-1885 wskazują, że liczba uczniów w szkołach elementarnych podległych ministerstwu oświaty wzrosła o 130,7 proc., a w latach 1885-1900 o 66,4 proc. (А. Г. Рашин, *Грамотность населения России в XIX и начале XX вв.*, w: С. Г. Струмин (ред.), *Население России за 100 лет (1813-1913). Статистические очерки*. Москва: Государственное статистическое издательство, 1956, <http://istmat.info/node/86>, dostęp 11.05.2018).

¹⁰ Andrzej de Lazari, *W kręgu Fiodora Dostojewskiego*. „Poczwiennictwo”. Łódź: Tamże, 2000.

¹¹ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 2.

¹² Tamże, s. 4.

nieokreślonej szkole elementarnej, Raczyński miał okazję bezpośrednio obserwować lekcję arytmetyki i przekonać się o jakości kształcenia i skuteczności stosowanych w niej metod nauczania. To, co tam zobaczył, czyli kurczowe, wręcz niewolnicze, trzymanie się programu nauczania bez względu na stopień opanowania go przez uczniów, rażące deficyty w zakresie komunikacji pomiędzy nauczycielem a uczniami, prymitywizm metod, atmosfera zastraszenia i wszechobecny w szkole duch koszarowy, przeraziły go na tyle, że uznał za konieczne podjęcie natychmiastowych działań w tej kwestii. Jako realista zdawał sobie jednak sprawę, że nie można będzie tego skutecznie uczynić w ramach już istniejących struktur szkolnych. Zdecydował się zatem założyć szkołę według własnego pomysłu, we wsi Tatiewo nieopodal Tweru, należącej do jego dóbr rodowych¹³.

Szkoła wiejska w Tatiewie – cele i organizacja procesu nauczania

Zakładając wiejską szkołę elementarną w Tatiewo, a następnie biorąc aktywny udział w opracowaniu zakrojonego na szeroką skalę projektu oświatowego umożliwiającego organizację tego typu szkół w całej Rosji¹⁴, Raczyńskiemu przyświecały zasadniczo dwa cele.

Pierwszym z nich było uczynienie mieszkańców wsi, w większości analfabetów, świadomymi obrońcami tradycyjnych wartości narodowo-chrześcijańskich. Raczyński był przekonany, że tylko na fundamencie prawosławnej wiary i autentycznej rosyjskiej tradycji, której strażnikiem była ludność wiejska, Rosja może trwać i rozwijać się jako organizm państwowy. W jego ocenie będzie to możliwe tylko wtedy, gdy formacji intelektualnej będzie towarzyszyło wychowanie religijno-moralnym. W ocenie byłego

¹³ Tatiewo – wieś w obwodzie twerskim, od początku XIX wieku do 1917, była własnością Raczyńskich (*Усадьба Рачинских*, <https://tatevo.livejournal.com/5544.html>, dostęp 11.05.2018).

¹⁴ Projekt, o którym mowa, był firmowany przez Konstantina P. Pobiedonoscewa (1827-1907) – ówczesnego oberprokuratora Świętobliwego Synodu. Świętobliwy Synod Rządzący (ros. *Святейший Правительствующий Синод*) – instytucja zarządzająca Kościołem prawosławnym w Rosji w latach 1721-1917, powołana przez Piotra I. Synod składał się z dwunastu członków, w większości biskupów, chociaż niekiedy dopuszczano także kapłanów. Cztery miejsca stale zajmowali metropolici: petersburski, moskiewski, kijowski i gruziński. Inni biskupi przybywali jedynie na sesje synodalne. Członkowie Synodu byli wybierani przez cara i na jego żądanie odwoływani. Z ramienia monarchy pracę Synodu kontrolował urzędnik w randze oberprokuratora, który miał wpływ także na program obrad. Chociaż nie miał prawa głosu i siedział przy oddzielnym stole faktycznie to on był głową gremium, ponieważ wszystkie podjęte przez Synod decyzje musiały uzyskać jego akceptację. Oberprokurator przedstawiał je również do podpisu carowi.

profesora uniwersytetu moskiewskiego tylko sojusz nauki i wiary, spojrzenie na kulturę wyższą przez pryzmat tradycji, zaszczepienie dzieciom kultury krytycznego myślenia, może otworzyć ich umysły na autentyczne doświadczanie swego człowieczeństwa i uczynić je odpornymi na manipulacje. Raczyński był świadomy, że ateistyczna, antypaństwowa propaganda anarchistów, socjalistów i wszelkiej maści rewolucjonistów w końcu dotrze na wieś i czuł się w obowiązku przygotować do tego jej mieszkańców. Z drugiej strony uważał, że wiedza i zdolność krytycznego myślenia stanowi również potężny oręż przeciw zabobonom i przesądom, których było pełno w obyczajowości i kulturze mieszkańców wsi rosyjskiej.

Drugą przyczyną zainteresowania Raczyńskiego wiejskim szkolnictwem była krytyczna ocena działalności szkół elementarnych podległych ministerstwu oświaty i utrzymywanych przez tzw. ziemstwa¹⁵. W *Uwagach o wiejskich szkołach* wzmiankował, że większość z nich ma zatrważająco niski poziom nauczania i jest notorycznie niedoinwestowana. Podkreślał, że panująca w nich koszarowa dyscyplina, za naruszenie której spadają na uczniów dotkliwe kary, z karami cielesnymi włącznie, nie sprzyja ani nauce ani wychowaniu. Jego zdaniem nadzorujący szkoły ziemscy i ministerialni urzędnicy nie są zainteresowani jakością kształcenia, lecz obchodzą ich wyłącznie dane statystyczne¹⁶. W takiej sytuacji, pisał tatiwski pedagog, trudno czegoś więcej wymagać od nauczycieli, którzy więcej energii i czasu poświęcają trosce o dobre kontakty z urzędnikami i utrzymaniu swoich posiadłości niż edukacji powierzonych im uczniów. Niskie zarobki i brak perspektyw wpędzają ich w marazm do tego stopnia, że nie tylko nie są zainteresowani samokształceniem, lecz nie są w stanie niczego dzieci nauczyć. W końcu zaczynają szczerze nienawidzić swoją profesję, idą do szkoły jak na katorgę, „myślą tylko o tym, w jaki sposób wyrwać się ze wsi choćby do niewielkiego miasteczka”, a nawet obrażają się, gdy ktoś nazwie kogoś z nich „wiejskim nauczycielem” uważają za obraźliwe¹⁷.

Według Raczyńskiego „jedyny pożytek ze szkół wiejskich prowadzonych przez ziemstwa polega więc na tym, że pokazują, w jaki sposób szkoły tego typu nie powinny być zorganizowane i prowadzone”¹⁸. Nie wystarczy

¹⁵ Ziemstwa (ros. *земства*) – organy samorządowe (powiatowe i gubernialne) istniejące w Rosji w latach 1864-1917, w skład których wchodził ziemianie, mieszczenie i zamężni chłopcy. Ziemstwa decydowało o najważniejszych sprawach dla społeczności lokalnej (np. budowa dróg, zakładanie i prowadzenie szkół, opieka lekarska).

¹⁶ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 3-4.

¹⁷ Tamże, s. 28, 27.

¹⁸ Tamże, s. 37-38, 74.

bowiem, aby szkoła była jedynie miejscem formacji intelektualnej, gdzie zdobywa się wiedzę. Z uwagi na fakt, że „dziewięćdziesiąt procent uczniów szkół wiejskich nie tylko do szkoły uczęszcza, lecz praktycznie w niej zamieszkuje” sprawia, że powinny być one także placówkami wychowawczymi¹⁹. W *Uwagach o wiejskich szkołach* Raczyński pisał: „Szkoła zawłaszcza całe życie dziecka i jest przemożną siłą, która odciska na nim swoje niezatarte piętno. Z pewnością zapytacie jakie? To zależy od ducha szkoły, jej organizacji i osób, które nią kierują”²⁰. Spróbujmy zatem przyrzeć się organizacji procesu nauczania w szkole Siergieja Raczyńskiego.

Nauka w szkole we wsi Tatiewo trwała trzy lata. Dzieci, które potrzebowały więcej czasu na opanowanie materiału, mogły uczęszczać do niej rok dłużej. Rok szkolny rozpoczynał się w porze późnojesiennie-zimowej i trwał do wczesnej wiosny, czyli końca marca lub początku kwietnia. Taki czasookres nauki obowiązywał praktycznie we wszystkich wiejskich szkołach, ponieważ był ściśle skorelowany z rytmem prac polowych. Dzieci mogły bowiem uczęszczać do szkoły tylko w tym czasie, gdy ich pomoc w gospodarstwie nie była niezbędna.

Do szkoły w Tatiewie przyjmowano dzieci, które ukończyły dziesięć lat, zarówno chłopców, jak i dziewczęta. Górna granica wieku uczniowskiego wynosiła lat czternaście. Przedmiotem szczególnej satysfakcji Raczyńskiego był fakt uczęszczania do niej dziewcząt, co uważał za duże osiągnięcie. Pedagog wielokrotnie podkreślał, iż poziom wykształcenia kobiet, które zostaną w przyszłości matkami, ma ogromne znaczenie dla rozwoju intelektualno-moralnego dzieci. Także szkoła będzie odnosić z tego tytułu korzyści, gdyż dzieci, wychowane przez takie matki, będą dobrymi obywatelami i pomogą szkole w formacji wychowawczej innych dzieci. Ponadto wykształcone kobiety, w znacznie większym stopniu niż mężczyźni, angażują się w działania wspomagające szkołę jako placówkę wychowawczą. „Pojawienie się dziewcząt w szkole wiejskiej to nasz pierwszy wielki sukces, nasze pierwsze najbardziej drogocenne osiągnięcie i warunek konieczny rozwoju szkoły wiejskiej w przyszłości”²¹. Raczyński w ostrych słowach krytykował ministerstwo oświaty za wytyczne skierowane do urzędów ziemskich prowadzących i nadzorujących wiejskie szkoły, aby przy braku odpowiedniej bazy lokalowej, gwarantującej oddzielne zakwaterowanie dzieci obojga płci, przyjmowali do szkół wyłącznie

¹⁹ Tamże, s. 7.

²⁰ Tamże, s. 8-9.

²¹ Tamże, s. 11.

chłopców²². Przy drastycznym niedofinansowaniu szkół wiejskich podległych ziemstwu praktycznie oznaczało to niemal całkowite pozbawienie kobiet możliwości edukacji, nad czym Raczyński bardzo ubolewał. W *Uwagach o wiejskich szkołach* pisał, że w ten sposób:

„szkoła realizuje tylko połowę swojej misji, a druga, być może najważniejsza, całkowicie jej umyka”²³. „Nasze wsie są rozproszone na tak wielkim obszarze, a nieletni uczniowie tak nędznie ubrani, że codziennie tylko z jednej, dwóch lub najwyżej trzech wsi dzieci mogą dojść do szkoły pieszo. Z wiosek bardziej oddalonych dzieci przychodzą do szkoły na cały tydzień, mając przy sobie konieczny zapas chleba. Uczniowie cały dzień siedzą w szkole albo płaczą się wokół niej. Nocują zaś gdzie popadnie, najczęściej w klasie lub cerkiewnej kruchcie. Tylko bardziej zamożnych stać na wynajem oddzielnych kwater, na przykład u diaka. Szkoły, przy których znajdują się osobne pomieszczenia sypialne dla uczniów lub internat, stanowią bardzo rzadki wyjątek”²⁴.

Od początku realizacji swego projektu edukacyjnego Raczyński zabiegał więc o to, aby przy szkołach powstawały bursy dla chłopów i dziewcząt. Szkoła w Tatiewie była jedną z pierwszych placówek tego typu w Rosji.

Spróbujmy teraz przyjrzeć się bliżej organizacji procesu nauczania w tatiewskiej szkole. Oprócz notatek autorstwa samego Raczyńskiego, bezcennym źródłem wiedzy na temat procesu edukacji w tej szkole, są wspomnienia uczniów, którzy nie omieszkali zostawić potomnym laurki o geniuszu pedagogicznym ich mistrza²⁵.

Dzień powszedni w szkole Raczyńskiego wyglądał następująco. O godzinie szóstej rano była pobudka. Następnie uczniowie z nauczycielami udawali się na modlitwy poranne. Po śniadaniu, które miało miejsce po modlitwach, do godziny dziewiątej dzieci wykonywały prace gospodarskie na rzecz szkoły, najczęściej pomagając w kuchni i w ogrodzie. O dziewiątej zaczynały się lekcje, które trwały do południa. Po zajęciach dzieci szły na obiad i miały przerwę poobiednią do godziny czternastej. Od godziny czternastej

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 10.

²⁴ Tamże, s. 7-8.

²⁵ Н. М. Горбов, С. А. Рачинский, *Изд.-тво Общества ревнителй русского исторического просвещения*, С.-Петербург 1903; В. Т. Георгиевский, *Сергей Александрович Рачинский: поборник народного просвещения, друг крестьянских детей*, Синодальная типография, С.-Петербург 1912.

do szesnastej ponownie odbywały zajęcia lekcyjne. Po ich zakończeniu przez godzinę dzieci spędzały czas na gry i zabawy na świeżym powietrzu lub spaceru. O godzinie siedemnastej była kolacja, a od osiemnastej, przez trzy godziny, odbywały się zajęcia wieczorne. Dzień kończył się wspólną modlitwą, po czym dzieci szły spać. Z powyższego rozkładu dnia wynika, że czas nauki w klasach trwał łącznie osiem godzin według następującego schematu: 3 godziny zajęć – 2 godziny przerwy – 2 godziny zajęć – 2 godziny przerwy, w tym godzina aktywności na świeżym powietrzu – 3 godziny zajęć.

Harmonogram dnia inaczej wyglądał w soboty i niedziele. Zasadnicza zmiana polegała na tym, że lekcje kończyły się w południe. Po lekcjach dzieci miały obowiązki porządkowe polegające na sprzątaniu terenu szkoły, klas i internatu. Następnie szły do łaźni do obiadu miały czas wolny. Raczyński przywiązywał ogromną wagę do czystości i higieny w szkole. Troska o czystość była w tatiewskiej szkole jednym z podstawowych obowiązków uczniowskich. Pod wieczór, około godziny siedemnastej, nauczyciele i uczniowie spotykali się na wspólnej herbacie. Był to czas na dyskusje, rozstrzyganie spornych kwestii i rozwiązywanie sytuacji problematycznych. Po omówieniu wszystkich spraw Raczyński czytał i objaśniał dzieciom fragment Pisma Świętego przypadający na niedzielę lub święto. Następnie dzieci udawały się na kolację, wspólną modlitwę i na spoczynek. Niedziela była dniem całkowicie wolnym od zajęć. Rano dzieci szły do cerkwi i przychodziły na obiad, który był już przygotowany. Po obiedzie miały czas wolny. Dzień niedzielny, podobnie jak inne dni, kończył się wspólną modlitwą.

Z przedstawionego harmonogramu wynika, że dzieci w tatiewskiej szkole nie narzekały na brak zajęć. Ich czas był całkowicie zagospodarowany, wypełniony zajęciami i różnymi formami aktywności. Zajęcia lekcyjne i pozalekcyjne były dla nich prawdziwą przygodą, swoistą odmianą od monotonnego i wypełnionego ciężką pracą życia na wsi. W szkole czuły się szczęśliwe, były radosne i ufne, otoczone troską i wysłuchiwanie. Miały swobodny dostęp do wychowawcy-nauczyciela, do którego mogły zwrócić się z każdym problemem bez obawy, że zostaną wyśmiane lub skarcone. W szkole Raczyńskiego nie stosowano kar ani przemocy w jakiegokolwiek formie. Dzieci doświadczały w niej wolności i radości bycia dzieckiem, której często poza nią nigdy nie miały okazji zaznać. Warto przytoczyć w tym miejscu przejmującą, sporządzoną przez Raczyńskiego, charakterystykę typowego ucznia wiejskiej szkoły:

„Chłopiec, który przychodzi do wiejskiej szkoły w wieku lat jedenastu, zupełnie nie przypomina swego rówieśnika pochodzącego

z wykształconych wyższych sfer. Chociaż nie widział jeszcze na oczy elementarza, to jednak dobrze zna alfabet życia. Doświadczył już wiele niedzięcej goryczy i znoju. Od chwili, gdy mocno stanął na nogach, poruczono mu natychmiast opiekę nad młodszym rodzeństwem, bratem lub siostrą. (...) Na progu świadomego życia złożono na jego barki największą odpowiedzialność – odpowiedzialność za życie bezbronnej i najdroższej, lecz jednocześnie najbardziej dokuczliwej istoty, która bez jego nieustannej troski nie byłaby w stanie dalej istnieć. (...) Gdy tylko pojawiły się pierwsze oznaki siły fizycznej, był obarczany pracą ponad jego siły, połączoną z odpowiedzialnością za najcenniejsze dobra w wiejskim inwentarzu – bydło i konie. Był aktywnym uczestnikiem wszelkich trudności i trosk w rodzinie. Nie ukrywano przed nim nawet najbardziej brutalnych i najciemniejszych stron życia. Dowiadywał się o wszystkim nie z anegdotycznych opowieści, lecz pouczały go gorzkie życiowe doświadczenia. Z bliska widział śmierć ze wszystkimi jej przerażającymi detalami, ale także w całym jej tajemniczym majestacie. I uczył się patrzeć na nią trzeźwo i prosto, z pokorą i nadzieją. W porównaniu z pięcioletkiem pochodzącym z wykształconych wyższych sfer uchodzi za nieuka, lecz jest bez porównania bardziej dojrzały życiowo niż dwudziestoletni młodzieniec, który odebrał staranne wychowanie w bogatej i wykształconej rodzinie. Do szkoły uczęszcza z radością. Tutaj czeka go życie swobodne i lekkie, bez pracy ponad jego siły, zarówno fizycznej, jak i umysłowej. Czeką go radość, która jest domeną lat dziecięcych, lecz na którą brakuje mu czasu w codziennym życiu rodzinnym na wsi. Tutaj towarzyszy mu stała troska i opieka starszych. Przynosi on jednak ze sobą nabyte w środowisku rodzinnym poczucie odpowiedzialności za swoje czyny i czas, którym dysponuje. Towarzyszy mu świadomość konieczności ciężkiej pracy i naprężenie sił. Wiele zależy tutaj od nauczyciela, który nie może pozwolić, aby te drogocenne cechy go zablokowały. Powinien on je raczej utrwalić i właściwie ukierunkować. Uczeń przynosi ze sobą także niejasne, lecz jednocześnie szczytne i pełne czci pojmowanie wiedzy jako klucza do tajemnic modlitwy, życia wiecznego, Boskiej mądrości. Czyniąc na sobie znak krzyża całuje pierwszą książkę, którą otrzymuje do rąk²⁶.

²⁶ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 12-14.

Powyższy opis jest świadectwem tego, że koncept pedagogiczny Raczyńskiego zakładał, iż szkoła miała być miejscem przyjaznym dzieciom, sprzyjającym nauce i zachęcającym do samokształcenia, poznawania, doświadczania, zadawania pytań. Raczyńskiemu zależało na tym, aby społeczność szkolna stanowiła jedną wielką rodzinę. Nauczyciele i starsi uczniowie mieli wręcz obowiązek troszczyć się o młodszych uczniów i służyć im pomocą w razie potrzeby. Profil absolwenta szkoły zakładał, że jej wychowanek, będąc zawczasu zaopatrzony w dojrzałość życiową i realistyczne spojrzenie na świat, miał dysponować nie gorszą od swoich pochodzących z miasta rówieśników poprawnością językową, zarówno w mowie, jak i piśmie, posiadać umiejętność redagowania pism urzędowych i sprawnego liczenia²⁷, dobrze znać podstawy wiary i strukturę nabożeństw, umiejętnie korzystać z fachowej literatury, zwłaszcza o tematyce rolniczej. Innymi słowy miał posiadać podstawową wiedzę teoretyczną i praktyczną, która dawała mu narzędzia do dalszego jej pogłębiania.

Osiągnięcie takich rezultatów było możliwe dzięki umiejętnemu sposobowi prowadzenia zajęć lekcyjnych i talentowi pedagogicznemu nauczyciela, który cieszył się wśród uczniów ogromnym autorytetem i zaufaniem. Jeden z uczniów Raczyńskiego wspominał, że „w Tatiewie zajęcia wyglądały dosyć swobodnie i nie były odseparowanymi od siebie lekcjami. Mimo to stanowiły jedną organiczną całość”²⁸. Raczyński praktycznie nie korzystał z podręczników. Starał się w ten sposób przekazywać wiedzę, aby uczniowie więcej zapamiętywali z tego, co do nich mówił. Podobnie jak Lew Tołstoj uważał, że podręczniki, oprócz tego, że są drogie i nie każde dziecko było na nie stać, pełnią w procesie kształcenia jedynie rolę pomocniczą. Jego zdaniem to nie program nauczania i podręcznik, lecz metoda nauczania, szczególnie metoda pogładowa, miały dla Raczyńskiego pierwszorzędne znaczenie w procesie kształcenia. Najważniejszy był jednak uczeń, gdyż to on stał w centrum uwagi i troski nauczyciela. Dlatego postulował, na tyle na ile było to możliwe, dostosowywać metody nauczania do jego potrzeb

²⁷ Raczyński stosował ciekawą metodę nauczania dzieci liczenia w pamięci, którą nazwał ustnymi rachunkami (ros. *устный счет*). Pisał na tablicy działania matematyczne, które dzieci próbowały wykonać w pamięci. Dziecko znające wynik podchodziło do nauczyciela i szeptało mu na ucho wynik. Jeśli wynik się nie zgadzał dziecko liczyło dalej. Na końcu wykonywano działanie wspólnie. Scena „ustnych rachunków” została przedstawiona na jednym z obrazów Nikołaja Bogdanowa-Bielskiego pt. *Ustne rachunki* (zob. Н. Богданов-Бельский, *Устный счет*, https://artchive.ru/artists/2009~Nikolaj_Petrovich_BogdanovBelskij/works/26148~Ustnyj_schet, dostęp 12.05.2018).

²⁸ Н. М. Горбов, С. А. Рачинский, dz. cyt., s. 37.

i zainteresowań²⁹. Bez takiego podejścia odkrycie jego talentów i rozwinięcie jego unikatowych zdolności, które niewątpliwie posiadał, uważał za niemożliwe³⁰.

Bardzo duże znaczenie w koncepcji pedagogicznej Raczyńskiego miało wychowanie dzieci w bliskim kontakcie z przyrodą. „Miłość do przyrody i pojmowanie jej piękna to jeden z najważniejszych efektów prawidłowej edukacji i wszystko, co tę miłość karmi, poszerza jej pojmowanie, powinno być nam drogie i bliskie”³¹. Tatiewski pedagog podkreślał, że program szkoły powinien uwzględniać korzyści płynące z otoczenia i położenia geograficznego miejscowości, gdzie znajduje się szkoła. Chodzi tutaj zarówno o bogactwo fauny i flory oraz walory lokalnego krajobrazu, jak i bliskość miejsc, które mogłyby zaciekać uczniów. Ważną rolę w procesie edukacji odgrywały wyprawy w plener, wycieczki, spacerunki oraz pielgrzymki³². Były one okazją do stosowania ulubionej przez Raczyńskiego metody pogłądowej i wzmacniały więź między pedagogiem a uczniami. Warto podkreślić, że Raczyński, jako jeden z pierwszych pedagogów w Rosji doceniał edukacyjno-wychowawczy charakter metod aktywizujących, dziecięcych gier, czynnego uczestnictwa w wydarzeniach ważnych dla lokalnej społeczności. Wraz ze współpracownikami organizował m.in. lekcje otwarte i spotkania z ciekawymi ludźmi, na przykład z cieszącymi się autorytetem lokalnymi osobistościami. Raczyńskiemu zależało więc na integralnym wychowaniu i kształceniu dzieci, umacnianiu więzi wzajemnych przyjaźni, a także uwrażliwieniu ich na potrzeby lokalnej społeczności. Uczył ich bycia dumnymi z tego, że są chrześcijanami i Rosjanami. Dzięki temu absolwenci tatiewskiej szkoły cieszyli się dużym poważaniem, a nawet stanowili lokalną elitę, aktywnie włączając się w dzieło oświecenia innych mieszkańców wsi.

Profil pedagoga według Raczyńskiego

W pismach Raczyńskiego i wspomnieniach jego podopiecznych odnajdujemy bardzo wiele cennych rozważań na temat postawy i osobowości nauczyciela jako istotnego elementu procesu pedagogicznego. Dobry nauczyciel powinien posiadać talent pedagogiczny i swoistą charyzmę, wzbudzać

²⁹ Temat pojawia się w korespondencji Raczyńskiego z Lwem Tołstojem (zob. Л. Н. Толстой, *Собрание сочинений в 20 т.*, т. 17, Изд-тво ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА, Москва 1965, s. 447-448).

³⁰ С. А. Рачинский, *Absit omen*, Университетская типография, Москва 1901, s. 36.

³¹ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 41.

³² С. А. Рачинский, *Школьный поход в Нилову пустынь*, dz. cyt.

zaufanie uczniów, a także być wobec nich prostolinijny i szczer³³. Oczywiście powinien być on także dobrym dydaktykiem i organizatorem zajęć klasowych. Atrybuty te miały jednak dla Raczyńskiego znaczenie drugorzędne. Najważniejsza była relacja zaufania i wzajemnego szacunku między nauczycielem i uczniem, zaangażowanie pedagoga w proces nauczania, które nazywał wychowującym.

Raczyński był utalentowanym pedagogiem-praktykiem i niewątpliwie fenomenalnym obserwatorem. Umiejętność wnikliwej obserwacji uważał za jedną z najważniejszych cnót pedagoga. Wśród swoich uczniów potrafił bezbłędnie rozpoznać tych, którzy, jego zdaniem, mieli zadatki na dobrych nauczycieli i pomagał im odkryć ich powołanie. Raczyński obdarzał ich zaufaniem i osobiście angażował się w ich przygotowywanie do niesienia kaganka oświaty. Nauczyciel – twierdził – to nie zawód i nie rzemiosło, lecz misja, sztuka i powołanie. „Można je porównać jedynie z powołaniem do stanu duchownego”³⁴. Nauczyciel powinien umieć budzić w uczniach „duchowy głód wiedzy”³⁵. Nie może on jednak tego uczynić, jeśli sam nie dąży do poszerzania swojej wiedzy i umiejętności, nie lubi się uczyć i nie interesuje go kultura wyższa. Raczyński był zdania, że nauczyciel, który koncentruje się wyłącznie na odczytaniu lekcji, wzbrania się przed interakcją z uczniami, nie zachęca ich do dyskusji, zadawania pytań i krytycznego myślenia, postępuje w sposób moralnie naganny. W tym celu gorąco zachęcał młodych adeptów sztuki pedagogicznej do wdrażania w życie nowych metod nauczania, w szczególności zaś metody nauczania pogładowego.

Oczywiście Raczyński zdawał sobie sprawę z tego, że dzieło edukacji prowadzone w uwarunkowaniach wsi rosyjskiej, stanowi dla młodych ludzi poważne wyzwanie i wiąże się z ogromnymi trudnościami, przede wszystkim natury materialnej i ambicjonalnej. Zachęcając młodych ludzi do włączenia się w działalność oświatową, którzy rekrutowali się głównie z absolwentów szkoły, Raczyński starał się ich przekonać, że także na wsi mogą oni dokonać czegoś wielkiego, zdobyć szacunek i zaskarbić sobie ludzką wdzięczność. Nie muszą więc migrować ze wsi do miasta podążając za iluzją szczęścia, które spodziewają się tam odnaleźć. Powinni raczej rozważyć, czy bardziej nie będą potrzebni w społeczności lokalnej, ubogacając ją swoją wiedzą, doświadczeniem i umiejętnościami.

³³ В. Т. Георгиевский, *Сергей Александрович Рачинский*, dz. cyt.; Н. М. Горбов, С. А. Рачинский, dz. cyt.

³⁴ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 32.

³⁵ Тамże, s. 14.

Przyjęcie strategii lobbowania na rzecz pozostania młodych i zdolnych ludzi na wsi nie oznaczało jednak, że Raczyński obrzydzał im miasto i zniechęcał ich do podjęcia ryzyka. Wprost przeciwnie, motywował i aktywnie wspierał absolwentów swojej szkoły, którzy na wsi nie mieliby żadnych szans rozwinięcia swoich talentów³⁶. Jednocześnie starał się ich przygotowywać, aby zetknięcie z kulturą i uwarunkowaniami życia w mieście nie okazały się dla nich zbyt bolesne, a nawet tragiczne w skutkach. Doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że pochodzący ze wsi młodzi ludzie przeżywają w mieście ogromne trudności adaptacyjne. Oparcie się pokusom miejskiego życia jest próbą siły woli, testem stabilności kręgosłupa moralnego. Zbyt wielu – zaważał rosyjski pedagog – młodych, zdolnych ludzi wyjeżdża do miasta i tam ginie bezpowrotnie³⁷.

Według Raczyńskiego najlepszymi wiejskimi nauczycielami mogą być tylko ci, którzy na wsi czują się dobrze, rozumieją i szanują jej mieszkańców, nie są im obce ich kultura i obyczaje, potrafią zrozumieć i znają ich potrzeby, problemy i aspiracje. W tym celu nabór kandydatów na nauczycieli Raczyński prowadził już zawczasu wśród wyróżniających się uczniów szkoły. Obserwując kreatywność i sprawność niektórych starszych uczniów w wyjaśnianiu materiału z zajęć młodszym kolegom Raczyński wprowadził w życie pomysł utworzenia w swojej szkole dodatkowych klas o profilu nauczycielskim.

„Zauważywszy w jakimś ze starszych uczniów żyłkę pedagogiczną Siergiej Aleksandrowicz poruczał mu nadzór nad najmłodszymi uczniami. Gdy zaś dobrze się z tym sprawił, po ukończeniu szkoły chłopiec pozostawał w niej jeszcze kilka lat pobierając naukę i kształtując nawyki przydatne w pracy nauczyciela. Siergiej Aleksandrowicz bardzo mu w tym pomagał”³⁸.

Po ukończeniu kursu podstawowego najbardziej utalentowani absolwenci szkoły mieli zatem możliwość kontynuowania swojej edukacji, tym razem pod osobistym nadzorem samego Raczyńskiego. Przez dwa kolejne lata pomagali mu w prowadzeniu zajęć lekcyjnych, a także w organizacji zajęć innego typu, na przykład wycieczek terenowych i pielgrzymek. W ten

³⁶ Jednym z nich był Nikołaj P. Bogdanow-Bielski (1868-1945) – artysta-malarz, od 1921 roku na emigracji (Łotwa, Niemcy). Bogdanow-Bielski poświęcił wiele obrazów tematyce szkoły wiejskiej. Na wielu z nich uwiecznił postać Siergieja Raczyńskiego.

³⁷ С. А. Рачинский, *Из записок сельского учителя*, dz. cyt., s. 192-193.

³⁸ К. В. Ельницкий, *Сергей Александрович Рачинский*, w: *Русские педагоги II-ой половины XIX-го столетия для учебных заведений, в которых преподается педагогика*, Изд-тво М. М. Гутзаца, Петроград 1915, s. 86.

sposób zdobywali wiedzę, doskonalili warsztat pracy i gromadzili niezbędne w pracy pedagoga doświadczenie. Aktywnie uczestniczyli także w życiu lokalnej społeczności prowadząc spotkania i angażując się w życie parafialne, na przykład prowadząc cerkiewny chór. Na zakończenie procesu edukacji pod okiem Raczyńskiego, siedemnastoletni lub osiemnastoletni kandydaci i kandydatki na pedagogów przystępowali do egzaminu przez specjalną komisją³⁹. W okresie ponad dwudziestoletniej działalności szkoły w Tatiewie spod skrzydeł Raczyńskiego wyszło ponad sześćdziesięciu pedagogów, zarówno kobiet, jak i mężczyzn⁴⁰. Tacy nauczyciele byli najlepszą reklamą tatiewskiej szkoły.

Szkoła i cerkiew

Z *Zapisków wiejskiego nauczyciela* i *Uwag o wiejskich szkołach* jednoznacznie wynika, że Raczyński, w procesie wychowania uczniów, na pierwszym miejscu stawiał ich formację religijno-moralną i poszerzenie ich „horyzontu duchowego”⁴¹. Jego zdaniem troska o czystość duszy dziecka i jego rozwój duchowy warunkują rozkwit jego predyspozycji intelektualnych⁴². Plan dnia w szkole Raczyńskiego był tak skonstruowany, że każdy dzień zawsze rozpoczynał się i kończył modlitwą. Modlono się także przed posiłkiem i po posiłku. Zgodnie z harmonogramem, w każdą sobotę wieczorem, Raczyński czytał i objaśniał Pismo Święte, zaś w niedzielę, wszystkie dzieci i nauczyciele uczestniczyły w świętej liturgii. Troska o formację religijną miała też swoje odzwierciedlenie w programie nauczania. Oprócz gramatyki języka ojczystego, arytmetyki, historii, geografii i przyrody, dzieci uczyły się czytać w języku cerkiewno-słowiańskim, poznawały Pismo Święte, głównie Nowy Testament, oraz podstawy wiary. Ponadto uczono się śpiewu cerkiewnego i porządku nabożeństw. Warto podkreślić, że tak ułożony program nauczania zyskał całkowitą akceptację rodziców dzieci. Raczyński podkreślał, że właściwie to od nich zawsze wychodziła inicjatywa, aby dzieci były wychowywane „w duchu religijnym, znały podstawy wiary i język cerkiewno-słowiański, czytały pobożne księgi i potrafiły śpiewać w cerkwi”⁴³.

³⁹ Komisje egzaminacyjne dla wiejskich nauczycieli były powoływane przy gimnazjach lub innych średnich szkołach powiatowych (С. А. Рачинский, *Сельская школа*, dz. cyt., s. 25-26).

⁴⁰ С. А. Рачинский, *Автобиография и хронологическая канва жизни и деятельности для будущих мемуаристов*, Изд-тво РГАЛИ, С.-Петербург 1889, s. 1.

⁴¹ С. А. Рачинский, *Сельская школа*, dz. cyt., s. 78.

⁴² С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 78.

⁴³ Tamże, s. 6.

Formacja religijno-moralna w szkole Raczyńskiego, oprócz tego, że była ukierunkowana na wychowanie dzieci na dobrych prawosławnych chrześcijan, służyła także wychowaniu ich na lojalnych obywateli rosyjskiego państwa. Przyświecał jej cel przysposobienia młodego pokolenia do autentycznej duchowej łączności z całym rosyjskim narodem, którego integralną częścią była właśnie społeczność lokalna. Gwarantem owej więzi była jedność wiary, wyrażająca się w aktywnym uczestnictwie w życiu Cerkwi oraz lojalność wobec osoby cara jako namiestnika Boga i gwaranta spójności rosyjskiego państwa. Myśl pedagogiczna Raczyńskiego, podobnie jak innych przedstawicieli kierunku chrześcijańsko-narodowego w rosyjskiej pedagogice końca XIX wieku⁴⁴, była osadzona na trzech filarach: wierności prawosławiu, idei carskiego samowładztwa⁴⁵ i idei narodowo-patriotycznej⁴⁶.

Aby uczynić zadość pierwszemu z wymienionych warunków Raczyński opowiadał się za ścisłym związkiem edukacji szkolnej z nauczaniem Kościoła prawosławnego. W praktyce oznaczało to prawie że mariaż szkoły z lokalną parafią. Raczyński będąc człowiekiem głęboko wierzącym i patriotą był niezbitnie przekonany, że tylko w ten sposób można urzeczywistnić cel, którym jest wychowanie dzieci na porządnym chrześcijan i dobrych Rosjan: „Byt szkoły, cały jej ustrój i panujący w niej ład, powinny partycypować w życiu narodu, naszego narodu. Ponieważ naród rosyjski jest prawosławny, taka powinna być również rosyjska szkoła”⁴⁷. W innym miejscu zaś stwierdzał: „Nasza szkoła to szkoła chrześcijańska nie tylko dlatego, że jej program odpowiada chrześcijańskiej orientacji światopoglądowej. Jest ona chrześcijańska, ponieważ uczniowie poszukują w niej Chrystusa i tylko ze względu na Niego biorą na swoje barki ciężar, którego dźwiganie sami uznają za pożyteczne. Zajęcia w szkole w Tatiewie są dla wszystkich trujących się tam osób swego rodzaju wysiłkiem religijno-ascetycznym”⁴⁸.

⁴⁴ Wśród czołowych przedstawicieli pedagogiki chrześcijańsko-narodowej można wymienić m.in. Konstantina Pobiedonoscewa, Nikołaja Ilmińskiego i Aleksieja Ostrogorskiego.

⁴⁵ Samowładztwo (ros. *самодержавие, единодержавие*) – określenie ustroju państwowego i systemu absolutystycznych rządów carskich w Rosji od drugiej połowy XV wieku do 1905 roku.

⁴⁶ А. Л. Зорин, *Идеология «Православие-самодержавие-народность» и ее немецкие источники*, w: *В раздумьях о России (XIX век)*, Археографический центр, Москва 1996, s. 105-128.

⁴⁷ Сутowanie za С. Романов, *Дай нам Бог силы и мудрость продолжать это святое дело*, „Вестник ТПКГ”, 1999, nr 3, s. 7.

⁴⁸ Н. М. Горбов, С. А. Рачинский, *dz. cyt.*, s. 36.

O dziwo zaangażowanie w dzieło edukacji religijno-patriotycznej ze stron rodziców, dzieci i pedagogów nie spotykało jednak się ze specjalnym zainteresowaniem ani odzwaniem ze strony lokalnego duchowieństwa. Raczyński bardzo ubolewał nad tym faktem. W *Uwagach o wiejskich szkołach* pedagog nie szczędził duchowieństwu ostrych, a nierzadko nad wyraz przykrych słów krytyki. Pisał m.in., że duchowni notorycznie „uchylają się od nauczania prawa Bożego”⁴⁹, a ich bierność i obojętność na sprawy ludu sprawia, że moralnie „giną powolna i haniebną śmiercią przypominającą samobójstwo”⁵⁰. Większość z nich, stwierdzał z przekąsem, nie jest zdolna nawet do najmniejszego kreatywnego wysiłku, ponieważ jest „zastraszona, jednocześnie chciwa i zawistna, służalcza i równocześnie pretensjonalna, nade wszystko zaś leniwa i całkowicie obojętna wobec swego szczytnego powołania”⁵¹. Jednakże, podkreślał Raczyński, chociaż „nasi duchowni są marni”⁵², to jednak właśnie im należy powierzyć dzieło wychowania w szkole. Pomimo wielu osobistych deficytów droga, którą wskazują i zasady, które głoszą, są bowiem prawdziwe, święte i zbawienne. Postulując organiczny związek szkoły i parafii Raczyński był zatem głęboko przekonany, że działalność oświatowa, aby być bardziej skuteczną, potrzebuje jednak wsparcia ze strony duchowieństwa. Pożytek z tytułu ich zaangażowania w działalność oświatową odniosą zarówno ludzie wierzący, jak i oni sami. Wszyscy bowiem będą mieli okazję się przekonać, że nauka nie dąży do zniszczenia ich wiary ani podważenia tradycji, lecz likwidacji zabobonów, które wiarę wypaczają i nadają jej charakter magiczny. Z dzieł Raczyńskiego jednoznacznie wynika, że miał on szczerą nadzieję na to, iż włączenie duchownych w proces edukacji pomoże im otrząsnąć się z marazmu, zobliguje do większej aktywności i otwartości na potrzeby ludu, a także sprawi, że odczują potrzebę samokształcenia⁵³. Innymi słowy szkoła będzie dla nich swoistą „kotwicą zbawienia”⁵⁴. Dlatego w *Uwagach o wiejskich szkołach* pisał: „Nauczanie ludu powinno być powierzone duchowieństwu (...). Dobry kapłan jest duszą szkoły (...). Przyszłość Rosji będzie zależeć od odpowiedzi na pytanie, czy

⁴⁹ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 4.

⁵⁰ Tamże, s. 35.

⁵¹ Tamże, s. 118.

⁵² Tamże, s. 35.

⁵³ Raczyński uważał, że wiejska szkoła w Rosji różni się od jej zachodnioeuropejskiej odpowiedniczki m.in. tym, że ta ostatnia powstawała przy aktywnym udziale duchowieństwa, czego nie można powiedzieć o szkole rosyjskiej. W tym upatrywał zarówno jej słabość, jak i siłę (zob. С. А. Рачинский, Tamże, s. 2).

⁵⁴ Tamże, s. 34.

damy ludziom takich przewodników, którzy pomogą im w świadomy sposób utwierdzić się w ojczystej tradycji i obyczajach, dotychczas ślepo przez nich przyjmowanych, czy pozostawimy to dzieło tym, którzy (...) podążając za każdą zmianą idei, w obecnym momencie dziejów programowo wrogo nastawionych do tego, co z gruntu rosyjskie, poprowadzą lud drogą zupełnie nową, której końca teraz nie sposób przewidzieć?”⁵⁵. Historia pokazała, że przewidywania Raczyńskiego okazały się słuszne.

Proponowana przez Raczyńskiego wizja symbiozy szkoły i cerkwi miała oczywiście swoich zdecydowanych zwolenników i zagorzałych oponentów. Jedni i drudzy starli się ze sobą przy okazji wprowadzenia w życie *Przepisów o szkołach cerkiewno-parafialnych*, które umożliwiły zakładanie tego typu szkół elementarnych w całej Rosji. Głównym zwolennikiem idei szkoły Raczyńskiego był Konstantin Pobiedonoscew – osoba w Rosji niezwykle wpływowa, mająca bezpośredni dostęp do cara⁵⁶. Z jego osobistej inicjatywy, na początku lat 80. XIX wieku, zaraz po objęciu przez niego urzędu oberprokuratora Świętobliwego Synodu rosyjskiego Kościoła prawosławnego, rozpoczęły się prace nad wspomnianymi przepisami, które ostatecznie weszły w życie w dniu 13 czerwca 1884 roku⁵⁷. Na ich podstawie przy prawosławnych parafiach, szczególnie na terenach wiejskich, zaczęły powstawać dwu i czteroletnie szkoły elementarne podlegające bezpośrednio Świętobliwemu Synodowi, a więc niezależne od ministerstwa oświaty i wyjęte spod kuratelii urzędów ziemskich. Krytycy tych szkół, będący jednocześnie przeciwnikami konceptu pedagogicznego Raczyńskiego, wskazywali na niską jakość kształcenia w tych placówkach, spowodowaną głównie niewłaściwym doborem kadry pedagogicznej i niedostatecznym nadzorem pedagogicznym⁵⁸.

⁵⁵ Tamże, s. 116, 34, 122-123.

⁵⁶ Pobiedonoscew był guwernerem Domu cesarskiego; uczył m.in. przyszłych carów Rosji: Aleksandra III i Mikołaja II. Na temat refleksji pedagogicznej Konstantina P. Pobiedonoscewa zob. A. Aleksiejuk, E. Aleksiejuk, *Chrześcijański idealizm pedagogiczny Konstantina P. Pobiedonoscewa (1827-1907)*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 2018, nr 12.

⁵⁷ *Правила о церковно-приходских школах (1884 г.)*, w: *Хрестоматия по истории педагогики*, (ред.) С. А. Каменева, (сост.) Н. А. Желваков, Москва 1936, <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped008.html>, dostęp 4.05.2018; Т. Е. Житенев, *Создание „Правил о церковно-приходских школах” от 13 июня 1884 года и реформа начальных школ Святейшего Синода*, „Вестник ВУиТ”, 2009, nr 3, s. 154-175.

⁵⁸ Nauka w szkołach cerkiewno-parafialnych trwała od dwóch do trzech miesięcy w roku, podobnie jak w szkołach wiejskich prowadzonych przez ziemstwa. Kierownikami szkół byli na ogół prawosławni duchowni, którzy jednocześnie byli nauczycielami religii. Oprócz duchowych w szkołach uczyli absolwenci seminariów nauczycielskich i duchownych, a nawet pobożni chłopci.

Krytykowano także realizowany w nich program nauczania podkreślając, że nauka w szkołach cerkiewno-parafialnych sprowadza się głównie do katechezy, nauki śpiewu cerkiewnego oraz podstaw czytania, pisania i rachunków w zakresie czterech działań matematycznych⁵⁹. Z kolei Raczyński wytykał ministerstwu i ziemstvom, że ich szkoły są niedoinwestowane, zaniedbane, panuje w nich szkodliwy dla procesu wychowania i nauczania iście wojskowy dryl. Podkreślał, że lekceważenie wychowania w duchu religijno-moralnym przyniesie opłakane skutki dla państwa, gdyż każdy upadek rozpoczyna się od podeptania absolutnych wartości, opartych na religii (prawosławnej). Pod pozorem kształcenia – podkreślał Raczyński – sączone są w umysły dzieci treści sprzeczne z wiarą, tradycją i obyczajowością rosyjsko-prawosławną, podważające uznane autorytety i burzące ustalony ład społeczny⁶⁰.

Jednym z największych krytyków koncepcji Raczyńskiego był znany pedagog i publicysta Wasilij Wodowozow⁶¹. W artykule zatytułowanym *Nowy plan stworzenia szkoły ludowej, w nawiązaniu do książki «Uwagi o wiejskich szkołach» S. Raczyńskiego* zarzucał on założycielowi szkoły w Tatiewie i jego mocodawcy Pobiedonoscewowi dążenie do „cofnięcia rosyjskiej szkoły w zamierzczłą przeszłość, aż do epoki Nestora”⁶². Wyśmiewając powierzenie duchowieństwu kierownictwa szkół Wodowozow pisał: „Naprawdę niesamowite: lud szuka zbawienia u duchownych, lecz duchowni są marni, zaś lud powinien ich zbawiać. Jednakże lud, pisze Raczyński, także jest marny i oczekuje zbawienia ze strony inteligencji, która zresztą też jest marna i może zostać zbawiona tylko przez lud! Można rzec: każdy zbawia każdego. Kto jednak zbawi logikę?”⁶³.

Wbrew krytyce, która niewątpliwie w wielu przypadkach była uzasadniona, zwłaszcza w odniesieniu do poziomu kształcenia, wypada jednak stwierdzić, że model szkoły zaproponowany przez Raczyńskiego spełnił pokładane w nim nadzieje. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej liczba

⁵⁹ Н. А. Троицкий, *Россия в XIX веке: курс лекций*, Изд-тво ВЫСШАЯ ШКОЛА, Москва 1999, s. 327.

⁶⁰ С. А. Рачинский, *Заметки о сельских школах*, dz. cyt., s. 3-8.

⁶¹ Wasilij I. Wodowozow (1825-1886) – rosyjski pedagog, tłumacz, pisarz i publicysta, przyjaciel Konstantina Uszyńskiego i kontynuator jego idei pedagogicznych w zakresie nauczania pogładowego; autor wielu poradników metodycznych dla nauczycieli szkół elementarnych.

⁶² В. И. Водовозов, *Новый план устройства народной школы, по поводу книги «Заметки о сельских школах» С. Рачинского*, w: *Избранные педагогические сочинения*, (ред.) В. З. Смирнова, Изд-тво Акад. Пед. Наук РСФСР, Москва 1958, s. 569.

⁶³ Тамże, s. 563-576.

szkół cerkiewno-parafialnych w Rosji dorównywała liczbie szkół elementarnych utrzymywanych przez ziemstwa. Sam Raczyński założył ich ponad dwadzieścia. Wypada więc uznać, że idea szkoły wiejskiej Raczyńskiego była przysłowiowym „strzałem w dziesiątkę”, inicjatywą wówczas bardzo wówczas potrzebną w systemie szkolnictwa w Rosji. Bez wątpienia szkoły cerkiewno-parafialne stały się ważnym czynnikiem kulturotwórczym na rosyjskiej wsi i przyczyniły się do otwarcia przed tysiącami utalentowanych młodych ludzi możliwości dalszej edukacji oraz rozwijania ich zdolności. Zaangażowanie w działalność edukacyjną lokalnego duchowieństwa dało im nie tylko szansę poszerzania wiedzy, lecz bardziej zbliżyło ich z ludem. Szkolnictwo cerkiewno-parafialne znacznie przyczyniło się także do walki z analfabetyzmem. Można postawić tezę, że także dzięki inicjatywie Raczyńskiego i jego wytrwałości, rosyjscy chłopcy w większości oparli się propagandzie bolszewickiej, a po upadku caratu zachowali wierność prawosławiu, za co też spadły na nią straszne represje w czasach rządów Lenina i Stalina.

Podsumowanie

Wkład Siergieja Raczyńskiego w dzieło edukacji i rozwoju szkolnictwa w Rosji niewątpliwie stawia go w rzędzie najbardziej znaczących postaci w rosyjskiej pedagogice przełomu XIX i XX wieku. Jego działalność i koncept pedagogiczny przysporzyły mu sławy w całej Rosji⁶⁴. Szkoła elementarna, którą udało się mu założyć w 1875 roku we wsi Tatiewo i prowadzić przez ponad trzydzieści lat, stała się wzorem dla organizacji tzw. szkół cerkiewno-parafialnych. Były to placówki edukacyjno-wychowawcze podlegające nie ministerstwu oświaty, lecz Kościołowi i przezeń utrzymywane. Realizowany w nich program nauczania autorstwa Raczyńskiego zakładał wychowanie dzieci i młodzieży w duchu religijnym, w oparciu o wartości chrześcijańskie. Osnowę jego wizji pedagogicznej stanowiła chrześcijańska koncepcja człowieka. Towarzyszyła jej wiara w szczególne posłannictwo nauczyciela, który swojej działalności nie powinien postrzegać jako zawód lub rzemiosło, lecz sztukę, misję i powołanie. Zdaniem pedagoga skuteczność procesu kształcenia, który określał mianem wychowującego, w znaczącym stopniu zależała od relacja pomiędzy nauczycielem i uczniem. Raczyński stawiał nauczycielom wysokie wymagania moralne i wymagał zaangażowania w proces nauczania, które nazywał wychowującym. Jego zdaniem powinien on być dla uczniów zarówno autorytetem, jak i przyjacielem.

⁶⁴ 14 maja 1899 roku za swoją działalność pedagogiczną Raczyński został uhonorowany specjalnym carskim reskryptem (listem pochwalnym).

W tatiwskiej szkole formacja religijno-moralna stała na pierwszym miejscu i była ukierunkowana na wychowanie dzieci na dobrych chrześcijan i lojalnych obywateli państwa. Przyświecał jej cel przysposobienia młodego pokolenia do autentycznej duchowej łączności z całym rosyjskim narodem, którego integralną częścią była lokalna społeczność. Raczyński przywiązywał także dużą wagę do formacji intelektualnej i zdobywania wiedzy. Jednak w tym względzie realizacja programu nauczania nie była dla niego najważniejsza. Najważniejszy był uczeń, który stał w centrum procesu pedagogicznego, a także stanowił ośrodek uwagi i troski nauczyciela. Raczyński niezmiennie stał na stanowisku, że szkoła powinna być miejscem przyjaznym dzieciom, sprzyjającym nauce i zachęcającym do samokształcenia, poznawania, doświadczania, zadawania pytań. Zależało na tym, aby nauczyciele i uczniowie stanowili jedną wielką rodzinę.

Idea szkoły zaproponowana przez Raczyńskiego z jednej strony przysporzyła mu wielu zwolenników, z drugiej zaś wielu wrogów. Do grona tych drugich należeli nowi władarze Rosji, którzy przejęli w niej władzę po obaleniu caratu, którym nie w smak była koncepcja pedagogiczna silnie związana z wiarą i tradycją chrześcijańską. Po 1917 roku postać Siergieja Raczyńskiego została przez radziecką historiografię pedagogiczną skazana na zapomnienie. W wydanych w ZSRR, a więc przed rokiem 1991, podręcznikach historii rosyjskiej myśli pedagogicznej nie ma nawet najmniejszej wzmianki o jego osobie i myśli pedagogicznej. Dotyczy to także podręczników wydanych w Polsce przed rokiem 1990. O Raczyńskim przypomniano sobie w Rosji dopiero w połowie lat 90. XX wieku. W Polsce zaś jego postać i dorobek nadal pozostają nieznanne. Warto zauważyć, że Siergiej Raczyński pochodził z mieszkającej w Rosji od XVII wieku tzw. rosyjskiej linii polskiego rodu szlacheckiego Raczyńskich pieczętującego się herbem Nałęcz. W przekonaniu autora niniejszego artykułu przybliżenie poglądów pedagogicznych tej arcyciekawej postaci ubogaci polską historiografię pedagogiczną o wiedzę na temat rosyjskiej myśli pedagogicznej przełomu XIX i XX wieku.

Bibliografia:

- Богданов-Бельский Н. П., *Устный счет*, https://artchive.ru/artists/2009~Nikolaj_Petrovich_BogdanovBelskij/works/26148~Ustnyj_schet, z dn. 16. 05. 2018.
- Водовозов В. И., *Новый план устройства народной школы, по поводу книги «Заметки о сельских школах» С. Рачинского*, w: *Избранные педагогические сочинения*, (ред.) В. З. Смирнова, Изд-тво Акад. Пед. Наук РСФСР, Москва 1958, s. 563-576.

- Георгиевский В. Т., *Сергей Александрович Рачинский: сборник народного просвещения, друг крестьянских детей*, Синодальная типография, С.-Петербург 1912.
- Горбов Н. М., С. А. Рачинский, Изд.-тво Общества ревнителей русского исторического просвещения, С.-Петербург 1903.
- Ельницкий К. В., *Сергей Александрович Рачинский*, в: *Русские педагоги II -ой половины XIX-го столетия для учебных заведений, в которых преподается педагогика*, Изд.-тво М. М. Гутзаца, Петроград 1915.
- Житенев Т. Е., *Создание „Правил о церковно-приходских школах” от 13 июня 1884 года и реформа начальных школ Святейшего Синода*, „Вестник ВУиТ”, 2009 nr 3, s. 154-175.
- Зорин А. Л., *Идеология «Православие-самодержавие-народность» и ее немецкие источники*, в: *В раздумьях о России (XIX век)*, Археографический центр, Москва 1996, s. 105-128.
- Правила о церковно-приходских школах (1884 г.)*, в: *Хрестоматия по истории педагогики*, (ред.) С. А. Каменева, (сост.) Н. А. Желваков, Москва 1936, <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped008.html>, z dn. 4. 05. 2018.
- Рачинский С. А., *Absit omen*, Университетская типография, Москва 1901.
- Рачинский С. А., *Автобиография и хронологическая канва жизни и деятельности для будущих мемуаристов*, Изд.-тво РГАЛИ, С. Петербург 1889.
- Рачинский С. А., *Заметки о сельских школах*, „Русь” 1881, nr 45 (19.09.1881), s. 9-11; 1881 nr 46 (26.09.1881), s. 14-17; 1881 nr 47 (3.10.1881), s. 12-14; 1881 nr 48 (10.10.1881), s. 13-16; 1881 nr 49 (17.10. 1881), s. 15-17; 1881 nr 50 (24.10. 1881), s. 10-12; 1881 nr 51 (31.10. 1881), s. 11-12; 1881 nr 52 (7.11.1881), s. 16-18; 1881 nr 53 (14.11.1881), s. 13-15.
- Рачинский С. А., *Заметки о сельских школах*, в: *Сельская школа: сборник статей*, Тип. М. Г. Волчанинова, Москва 1891, s. 1-93.
- Рачинский С. А., *Из записок сельского учителя*, „Русский вестник”, 1888 nr 11 (199), s. 152-163; 1889 nr 8 (203), s. 113-126; 1890 nr 5 (208), s. 113-125.
- Рачинский С. А., *Из записок сельского учителя*, в: *Сельская школа: сборник статей*, Тип. М. Г. Волчанинова, Москва 1891, s. 171-217.
- Рачинский С. А., *Школьный поход в Нилову пустынь*, в: *Сельская школа: сборник статей*, Тип. М. Г. Волчанинова, Москва 1891, s. 112-170.
- Романов С., *Дай нам Бог силы и мудрость продолжать это святое дело*, „Вестник ТПКг”, 1999 nr 3.

Толстой Л. Н., *Собрание сочинений в 20 т.*, т. 17, Изд-тво ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА, Москва 1965.

Троицкий Н. А., *Россия в XIX веке: курс лекций*, Изд-тво ВЫСШАЯ ШКОЛА, Москва 1999.

The Humanist and Religious Pedagogy of Sergey A. Rachinsky (1833-1902)

Sergey A. Rachinsky (1833-1902) is acknowledged to be one of the most important representatives of humanistic and ethno-religious idealism in Russian educational thought of the second half of the 19th century. His pedagogical thought, which was the result of not only theological reflection, but above all of practical experience, significantly influenced the development of rural education in Russia at the turn of the 20th century. A school for rural children, which Rachinsky established in 1875 in the village of Tatievo, became a model example of the elementary organization of parochial schools in Russia. After 1917, the figure and work of this distinguished pedagogue was doomed to oblivion. His work is currently being newly discovered; however, they remain practically unknown in Poland. This article attempts to make the pedagogical thought of Sergey Rachinsky accessible to readers. His zeal, creativity and dedication shown in teaching and educating children are an example for teachers and educators in contemporary times.

Keywords: Sergey A. Rachinsky, religious humanism in education, parochial schools, Russian pedagogy of the 21st century, education in Russian until 1917.

Humanistyczno-religijna pedagogika Siergieja A. Raczyńskiego (1833-1902)

Siergiej A. Raczyński (1833-1902) jest uznawany za jednego z najważniejszych przedstawicieli humanistycznego idealizmu narodowo-religijnego w rosyjskiej myśli pedagogicznej drugiej połowy XIX wieku. Jego myśl pedagogiczna, która była rezultatem nie tylko rozważań teoretycznych, lecz nade wszystko doświadczeń praktycznych, znacząco wpłynęła na rozwój wiejskiego szkolnictwa w Rosji na przełomie XIX i XX wieku. Szkoła dla dzieci wiejskich, założona w 1875 roku przez Raczyńskiego we wsi Tatiewo, stała się modelowym przykładem organizacji elementarnych

szkół cerkiewno-parafialnych w Rosji. Po roku 1917 postać i dzieło tego wybitnego pedagoga zostały skazane na zapomnienie. Obecnie są one na nowo odkrywane, zaś w Polsce pozostają praktycznie nieznane. Artykuł stanowi próbę przybliżenia polskiemu czytelnikowi myśli pedagogicznej Siergieja Raczyńskiego, którego gorliwość, pomysłowość i oddanie, jakim wykazał się w nauczaniu i wychowaniu dzieci, mogą być wzorem dla nauczycieli i wychowawców doby współczesnej.

Słowa kluczowe: Siergiej Raczyński, humanizm religijny w pedagogice, szkoły cerkiewno-parafialne, pedagogika rosyjska XIX wieku, szkolnictwo w Rosji do 1917 roku.